

پیشایندها و پسایندها در توسعه اقتصادی شهرهای صنعتی با تاکید بر شاخص های پایداری خوشه های کسب و کار (مطالعه موردی صنایع دستی و پوشاک)

امیرحسین حاجی رحیمیان^۱ ID، حسن دهقان دهنوی^{۲*} ID، ابوالفضل صادقیان^۳ ID، محمدرضا دهقانی اشکذری^۴ ID

^۱ دانشجوی دکتری گروه مدیریت، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی یزد، یزد، ایران، ahr_mail@yahoo.com

^{۲*} نویسنده مسئول) دکتری تخصصی، دانشیار گروه مدیریت، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی یزد، یزد، ایران، denavi2000@yahoo.com

^۳ دکتری تخصصی، گروه مدیریت، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی یزد، یزد، ایران، sadeghianabolfazl1384@gmail.com

^۴ دکتری تخصصی، استادیار، گروه مدیریت، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی یزد، یزد، ایران، mr.dehghani@ut.ac.ir

چکیده

در الگوی جدید توسعه یافتگی که بر مدار و محور شخص انسان شکل می گیرد، صنعت و صنعتی شدن پدیده ای است که تأثیرات شگرفی بر انسان و محیط زندگی او گذاشته است. از موضوعات اساسی و کلیدی که در چند دهه اخیر در حوزه علوم اجتماعی و فرهنگی مطرح و از گستردگی و اهمیت فراوانی برخوردار شده بحث توسعه است. توسعه پایدار توسعه ای است که نیازهای نسل حاضر را برآورده سازد بدون اینکه توانایی های نسل آینده را در رفع نیازهایشان به مخاطره اندازد؛ و توسعه اقتصادی را عبارت دانستند از مقوله ای که درصدد رسیدن به بهره وری بالاتر و افزایش پایداری، توزیع عادلانه منافع توسعه بین افراد جامعه، مشارکت مردم در طراحی و اجرای توسعه باشد. لذا پژوهش حاضر، در جستجوی کاوش ادارک از توسعه اقتصادی شهرهای صنعتی با تأکید بر شاخص های پایداری خوشه های کسب و کار و ارائه ابعاد و مؤلفه های آن در قالب پیشایندها و پسایندها است. یکی از صنایعی که توسعه آن در شهرهای صنعتی جدید با چالش مواجه است صنایع دستی و پوشاک می باشد. این پژوهش از لحاظ هدف از نوع توسعه ای- کاربردی و به لحاظ گردآوری داده ها از نوع توصیفی و به لحاظ قطعیت داده ها از نوع اکتشافی است. ابعاد و مؤلفه های توسعه اقتصادی شهرهای صنعتی مبتنی بر شاخص های پایداری خوشه های کسب و کار از ۱۶ منبع استخراج گردید. نتایج این تحلیل شامل شناسایی ۳۶ مضمون پایه، ۸ مضمون سازمان دهنده و ۲ مضمون فراگیر پیشایندها و پسایندها بود.

اهداف پژوهش:

۱. ارائه مبانی نظری و علمی جدید در خصوص شاخص های پایداری خوشه های کسب و کار جهت توسعه اقتصادی.

۲. افزایش مطالعات تجربی در شاخص های پایداری خوشه های کسب و کار جهت توسعه اقتصادی.

سؤالات پژوهش:

۱. شاخص ها و زیر شاخص های پایداری خوشه های کسب و کار جهت توسعه اقتصادی چه مواردی هستند؟

۲. روابط علی و معلولی بین شاخص ها و زیر شاخص های پایداری خوشه های کسب و کار جهت توسعه اقتصادی چگونه است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۶

دوره ۱۹

صفحه ۷۱ الی ۸۵

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۱۲/۲۳

تاریخ داوری: ۱۴۰۰/۰۲/۱۷

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۲۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۶/۰۱

کلمات کلیدی

توسعه اقتصادی،

شهرهای صنعتی،

پایداری،

پیشایندها،

پسایندها.

ارجاع به این مقاله

حاجی رحیمیان، امیر حسین، دهقان دهنوی، حسن، صادقیان، ابوالفضل، دهقانی اشکذری، محمدرضا. (۱۴۰۱). پیشایندها و پسایندها در توسعه اقتصادی شهرهای صنعتی با تاکید بر شاخص های پایداری خوشه های کسب و کار (مورد مطالعاتی: صنایع دستی و پوشاک). مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۶)، ۷۱-۸۵.

 doi.org/10.22034/IAS.2021.290398.1632

 dx.doi.org/10.22034/IAS.2021.290398.1632

مقدمه

در دهه‌های اخیر توجه به گسترش و توسعه شهرهای صنعتی به‌عنوان یک رویکرد نوین جهت رشد و شکوفایی اقتصاد منطقه‌ای و ملی مورد توجه بسیاری از کشورها بوده است. همچنین پژوهشگران در تحقیقات مختلف به تخصیص مکان‌های خاص جهت انجام فعالیت‌های صنعتی به‌صورت خوشه شدن توجه بسیاری نموده‌اند. منظور از خوشه‌ها، شرکت‌هایی هستند که در یک منطقه جغرافیایی در زمینه معین و مشخصی با استفاده از مهارت‌ها و فناوری‌های مشابه و یکسان فعالیت نموده و در تعامل با هم بوده و به دلیل اینکه در یک منطقه خاص به‌صورت متمرکز فعالیت دارند ارتباطات، تبادل، حمل‌ونقل و... به‌آسانی بین آنها امکان‌پذیر است (سونوبو و همکاران، ۲۰۱۳). در یک خوشه پنج گروه اصلی می‌تواند وجود داشته باشد که شامل: ۱- شرکت‌های تولیدی و خدماتی، ۲- شرکت‌های حمل‌ونقل، ۳- تأمین‌کنندگان مواد اولیه، ۴- خریداران و مصرف‌کنندگان و ۵- رقیبان هستند و از سوی نهادهای مالی، دولتی و پژوهشی حمایت و پشتیبانی می‌شوند و به فعالیت‌های تولیدی و تجاری خود جهت کسب سودآوری و بقا ادامه می‌دهند. پژوهشگران توسعه خوشه‌های صنعتی را در گروه، توسعه شهرهای صنعتی دانسته‌اند که به‌عنوان مناطق مهم توسعه اقتصادی و ایجاد اشتغال شناخته می‌شوند (بیلو و مونتز، ۲۰۱۵).

تحقیقات متعدد نشان می‌دهد، هر تغییر ساختاری از طریق صنعتی شدن نه تنها نقش اقتصادی بارز مناطق صنعتی شده، ایجاد می‌نماید، بلکه منجر به اقتصاد خودرانشی نیز می‌گردد (استیدلیگز و لین، ۲۰۱۳). از این منظر صنعتی شدن نقشی معنادار در فرایند توسعه اقتصادی از طریق افزایش تولیدات، بهره‌وری، ایجاد فرصت‌های شغلی، تأمین نیازهای اساسی، و ایجاد پیوند با دیگر بخش‌های اقتصادی ایجاد و در نهایت به کاهش نابرابری‌های منطقه‌ای منجر خواهد شد. همچنین بسیاری از کشورهای جهان امروزه به‌وجود آوردن مناطق و شهرهای صنعتی را قدم مثبت و مؤثری در راه صنعتی شدن و رشد و توسعه اقتصادی کشور خود می‌دانند (چاندارا، ۲۰۱۲). موضوعی که در کشورهای در حال توسعه قدمت چندانی ندارد و همچنان دولت‌ها و پژوهشگران این دغدغه را داشته که بتواند خلأهایی اجرایی و علمی موجود را پوشش داده و باعث رشد و شکوفایی شهرهای صنعتی در کنار توسعه پایدار شوند. از سوی دیگر با افزایش جمعیت، کاهش اشتغال، وجود آسیب‌های زیست‌محیطی و ناکامی در گسترش صنایع باعث شده است تا کشورهای در حال توسعه راه صنعتی‌سازی شهرها را انتخاب نموده که در نهایت منجر به افزایش اشتغال، گسترش فرهنگ صنعتی و توسعه پایدار گردد که در این راستا جهت کاهش مسائل زیست‌محیطی مطرح شده و بهبود و توسعه پایدار هم‌زمان با توسعه اقتصادی مطرح است. بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد در این راستا تحقیقات متعددی صورت گرفته است که در مهم‌ترین آنها عزیز محمد لو (۱۳۹۶) بیان داشتند که یافته‌های تحقیق حاکی از وجود یک رابطه مثبت و معنی‌دار بین خوشه‌های صنعتی و رشد اقتصاد منطقه‌ای است به‌گونه‌ای که یک درصد افزایش در رشد خوشه‌های صنعتی منجر به ۰/۰۹ درصد افزایش در نرخ رشد اقتصاد منطقه‌ای می‌شود. مختاریان (۱۳۹۴) در پژوهشی بیان نمود که بر اساس

نتایج کارآفرینی در خوشه‌های صنعتی بر افزایش نوآوری واحد کسب‌وکار، انتقال دانش بین بنگاه‌های خوشه صنعتی و بر کاهش هزینه‌های عملیاتی و سرمایه‌گذاری واحدهای مستقر در خوشه صنعتی تأثیر معناداری دارد.

شریف‌زادگان و تورانی (۱۳۹۵) در پژوهشی که داشتند نتایج به‌دست‌آمده حاکی از آن است که علی‌رغم وجود پتانسیل تأثیرگذاری خوشه‌های صنعتی منتخب بر توسعه منطقه کلان‌شهری اصفهان، این خوشه‌ها در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و کالبدی هنوز دارای تأثیرگذاری بسیار مطلوب نبوده و این تأثیرگذاری در حد متوسط مانده است که این قضیه به همراه این مورد که برخلاف تصور خوشه‌های مذکور بیشتر در توسعه اجتماعی منطقه تأثیرگذار بوده تا در توسعه اقتصادی و نیز اینکه خوشه‌ها بیش‌تر بر مبنای ارتباطات درونی خود بنگاه‌ها، جلوگیری از مهاجرت مدیران و سرمایه‌های فیزیکی به توسعه منطقه‌ای کمک نموده است. ظهوریان و رحیم‌نیا (۱۳۹۴) در پژوهشی نشان دادند که مضامین مؤثر بر توسعه خوشه‌های صنعتی شامل دخالت مؤثر دولت، سرمایه اجتماعی، برنامه‌ریزی در خوشه‌ها، نکات روان‌شناسی و خصوصیات عامل توسعه خوشه است که تمام این مضامین ذیل مضمون فراگیر توسعه پایدار خوشه‌های کسب‌وکار تعریف شدند. محمدی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی در خصوص توان رقابت‌پذیری خوشه‌های صنعتی صنایع نساجی نشان دادند عوامل شش‌گانه الگوی پورتر شامل شرایط عوامل تولید، شرایط تقاضا، راهبرد و رقابت، صنایع حمایتی و مرتبط، نقش دولت و نیز عامل فرهنگ کارآفرینی بر افزایش توان رقابت‌پذیری واحدهای تولیدی صنعت نساجی اثر معنی‌داری دارد. روانستان (۱۳۹۱) بیان داشت که در اقتصاد منطقه‌ای علت عمده توسعه مناطق صنعتی و تشکیل شهرهای بزرگ صنعتی را وجود صرفه‌جویی‌های ناشی از تجمع واحدها می‌دانند که در اثر آنها عوارض جانبی مثبت در تولید شکل‌گرفته و هزینه تولید بنگاه در اثر افزایش تولید بنگاه‌های دیگر کاهش می‌یابد. نبری (۱۳۸۹) نشان داد که در ۸ صنعت تولید منسوجات، محصولات لاستیکی و پلاستیکی، تولید ماشین‌آلات مولد و انتقال برق، تولید کاغذ و محصولات کاغذی، تولید سایر محصولات کانی غیرفلزی، تولید ماشین‌آلات اداری و حسابگر و محاسباتی، تولید مبلمان و تولید فلزات اساسی دارای ویژگی اولیه خوشه صنعتی است. اما نتایج استفاده از روش استنباط کارشناسی در مورد هر خوشه صنعتی بیانگر وجود نقاط قوت و ضعف در مورد ۶ محور مشتمل بر نیروی انسانی، شبکه تأمین مواد اولیه، تکنولوژی، شبکه دستیابی به بازار، مسائل مالی و هماهنگی در هر یک از خوشه‌ها است. بوئر^۱ و همکاران (۲۰۱۹) بیان داشتند که خوشه‌های صنعتی، تمرکز جغرافیایی شرکت‌ها و نهادهایی با ارتباطات درونی در یک زمینه خاص هستند که به‌صورت افقی و عمودی با یکدیگر در ارتباط‌اند، با یکدیگر همکاری دارند و همچنین با یکدیگر رقابت می‌کنند و با تهدیدها و فرصت‌های مشترکی مواجه‌اند و سبب ایجاد صرفه‌های اقتصادی از قبیل شکل‌گیری عرضه تخصصی مواد خام و قطعات یا رشد حجم عظیمی از نیروی کار متخصص در یک بخش تولیدی خاص شده و باعث جذب کارگران بازارهای دوردست نیز می‌شود و به ظهور خدمات تخصصی در زمینه‌های فنی، مالی و حسابداری نیز کمک می‌کند. آنبرموزی^۲ و همکاران (۲۰۱۸) در پژوهشی نشان دادند که برخی از بنگاه‌های عضو

¹ Bouer

² Ambermozi

خوشه، با تشکیل شبکه‌هایی در راستای زنجیره ارزش، کاربردهای نوینی برای ضایعات چوب شناسایی کرده و از ضایعات چوب در تولید سوخت بیومس، اتانول، بتن بر پایه چوب و کشت مزارع توت‌فرنگی ارگانیک استفاده کردند. این فرایند نیازمند فناوری‌های گوناگونی است که دانش و فناوری لازم با همکاری با مؤسسه تحقیقاتی محلی ایجاد شد.

پالمر و همکاران (۲۰۱۷) در مقاله‌ای بیان داشتند که برای درک بهتر ماهیت خوشه‌های فضایی موقت در ساختارهای بازاریابی صنعتی، این مقاله مفهومی ابتدا به سنتز نظری درک فضایی از بازاریابی صنعتی و جغرافیای اقتصادی می‌پردازد و به صورت خاص، بر روی کار دورین مسی تمرکز می‌کند که در مورد فضای رابطه‌ای است. این منجر به شکل‌گیری یک طرح مفهومی برای سازماندهی ادبیات بازاریابی صنعتی، با در نظر گرفتن موضوع فضا مندی می‌شود، و نیز به روشن شدن ماهیت وجودی‌های فضایی موقت کمک می‌کند. گولنیا و همکاران (۲۰۱۶) در پژوهشی ضمن تأکید بر اهمیت تلاش در راستای ایجاد ارائه‌دهندگان خدمات تخصصی محلی، بر تقویت روابط اجتماعی و اقتصادی درونی بین بنگاه‌های کوچک و متوسط محلی و در نتیجه ایجاد سیستمی محلی از روابط اجتماعی تأکید زیادی دارد. همچنین، وی به وجود چارچوبی متشکل از سه لایه اصلی شامل ساختار، نظام هدایتی و کارایی و روابط بین این لایه‌ها در این خوشه‌ها اشاره می‌کند. راجو (۲۰۱۵) در مقاله‌ای نشان می‌دهد بنگاه‌های خوشه فراوری سنگ در دستیابی به کارایی و مزیت‌های رقابتی چندان موفق نبوده‌اند؛ با این وجود مزیت‌های حاصل از خوشه‌ای شدن از طریق جبران ناکارآمدی درونی این بنگاه‌ها با کارایی‌های بیرونی به رقابت‌پذیری آنها کمک کرده است. همچنین دستیابی به کارایی‌های جمعی (که از دیگر مزیت‌های خوشه‌ای شدن است) از جمله راه‌های افزایش کارایی آنها دانسته شده است.

فلزترین و همکاران (۲۰۱۴) نیز به بررسی تجربه سازمان توسعه صنعتی ملل متحد در پیاده‌سازی مدل توسعه خوش‌های در چهار کشور در حال توسعه پرداختند و چهار مضمون توجه به ارتقای شبکه‌ها در خوشه، بهبود ساختار درونی بنگاه‌ها، افزایش گفتگو تعامل بین بخش خصوصی و دولتی و بهبود شرایط نهادی خوشه را به عنوان مهم‌ترین مضامین مؤثر در پیاده‌سازی این مدل معرفی کردند. همچنین، آنها بر قابلیت‌هایی مانند تیم‌سازی و ارتباط مؤثر برای عامل توسعه و در نظر گرفتن مشوق‌هایی برای توسعه شبکه‌ها در خوشه تأکید می‌کنند. کاراوه و همکاران (۲۰۱۳) در مقاله‌ای بیان داشتند که بر اساس نتایج این پژوهش مهم‌ترین عامل مؤثر، «سرمايه اجتماعی شکل گرفته در خوشه کسب و کار» است که دارای بیشترین نقش در جهت توسعه کارآفرینی اجتماعی و ایجاد بنگاه‌های اجتماع محور است و به دنبال آن، عوامل ذیل به ترتیب از اهمیت و اولویت برخوردار هستند. «مسئولیت اجتماعی بنگاه‌های موجود در

³ Palmer

⁴ Golenia

⁵ Racho

⁶ Felzelriten

⁷ Karaveh

خوشه کسب و کار»، «رویکرد کاهش فقر، اشتغال‌زایی و توسعه محلی و منطقه‌ای خوشه کسب و کار»، «پایداری و مزیت‌های خاص اقتصادی در خوشه کسب و کار»، «توسعه اقتصادی متناسب با بافت فرهنگی و اجتماعی منطقه» و «جامعه هدف، بازیگران و ذی‌نفعان خوشه کسب و کار»^۸ لای (۲۰۱۳) در مقاله‌ای بیان داشتند که مدیریت دانش به‌عنوان واسطه (میانجی) خوشه‌های صنعتی در موارد مربوط به عملکرد نوآورانه شرکت‌ها ظاهر می‌شود، و در نتیجه نوعی حمایت را برای فرضیه‌های پژوهشی ارائه می‌کند. نتایج و دستاوردهای این مطالعه به‌منظور کمک به انجام تحقیقات بعدی و تفکر استراتژیک بر پایداری عملکرد شرکت‌ها، دارای ارزش بالایی است.

هدف پژوهش حاضر بررسی ابعاد و مؤلفه‌های توسعه اقتصادی شهرهای صنعتی با تأکید بر شاخص‌های پایداری خوشه‌های کسب و کار در قالب پیشایندها و پسایندها است. پژوهش حاضر به روش کمی و کیفی و باتکیه بر داده‌های کتابخانه‌های و تحقیقات میدانی به رشته تحریر درآمده است.

۱. شهرک‌های صنایع دستی و پوشاک

در حال حاضر، فرصت‌های محدودی در راستای ایجاد شهرک‌های صنعتی مربوط به صنایع دستی و پوشاک در ایران وجود دارد که انجام تحقیق در خصوص اهمیت آن می‌تواند در توجه به این مسئله تأثیرگذار باشد. با این حال، در ماده یازده برنامه پنجم توسعه کشور، ایجاد شهرک‌های صنایع دستی به‌عنوان راهکار رشد صنعت گردشگری مطرح شده است. این مهم باهدف جذب گردشگر از سوی سازمان میراث‌فرهنگی و شرکت شهرک‌های صنعتی دنبال می‌شود. صناعی که در این شهرک حضور می‌یابند که ضمن احیای هنرهای دستی منسوخ شده و انتقال فرهنگ، توانمندی تولید و فروش با حجم بالا را داشته است. صنعت گردشگری در حوزه صنایع دستی، صنعتی پویا است که نیازمند عرضه خدمات متنوع و گوناگون است، کارآفرینان می‌توانند با ایده‌های نو و کارآفرینانه ضمن بهره‌برداری از مزیت‌ها و ظرفیت‌های ناشناخته باعث رونق وضعیت صنایع دستی شوند (عبدالله‌زاده فرد، ۱۳۹۶: ۱۴۴)؛ بنابراین شناخت ظرفیت‌های موجود در حوزه صنایع دستی نخستین گام در ایجاد شرکت‌های بزرگ صنایع دستی و ایجاد خوشه سازی در این زمینه است.

توسعه صنایع بدون طراحی و اجرای راهبرد مناسب مقدور نیست. یکی از مهم‌ترین راهبردهای توسعه صنایع به‌ویژه صنایع کوچک و متوسط، ایجاد خوشه‌های صنعتی است. صنعت منسوجات و پوشاک از جمله صنایعی هستند که به توجه ویژه‌ای نیازمند دارند (محمدی و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۱). شبکه توزیع‌کنندگان محصولات نساجی و پوشاک به تولید و مدیریت دقیق منابع جهت به‌حداقل‌رساندن هزینه‌ها و رضایت مشتریان نیاز دارد و خوشه‌بندی نقش مهمی در این فرایند دارد. خوشه‌ها یک گروه نزدیک به هم از نظر جغرافیایی از شرکت‌های به هم مرتبط و مؤسسات مربوط در یک زمینه خاص هستند که به طور بالقوه به علت مزیت‌های یک جا بودن نظری شبکه‌ها، دانش خارجی، تغییرپذیری سرمایه انسانی و غیره بهره‌ورتر از دیگر شرکت‌هاست. خوشه سازی صنعتی امروزه در کلیه کشورهای جهان انجام

⁸ Lay

می‌شود. در این میان صنعت پوشاک و منسوجات می‌توانند یک گزینه مناسب برای خوشه سازی باشند (رحمانی، ۱۳۹۳: ۱).

۲. توسعه اقتصادی شهرهای صنعتی

توسعه اقتصادی عبارتی است از رشد اقتصادی همراه با تغییرات بنیادین در اقتصاد و افزایش ظرفیت‌های تولیدی اعم از ظرفیت‌های فیزیکی، انسانی و اجتماعی. در توسعه اقتصادی، رشد کمی تولید حاصل خواهد شد اما در کنار آن، نهادهای اجتماعی نیز دگرگون خواهند شد (بوئر و همکاران، ۲۰۱۹). توسعه اقتصادی عبارتست از رشد همراه با افزایش ظرفیت‌های تولیدی اعم از ظرفیت‌های فیزیکی، انسانی و اجتماعی. در توسعه اقتصادی، رشد کمی تولید حاصل خواهد شد اما در کنار آن، نهادهای اجتماعی نیز متحول خواهند شد، نگرش‌ها تغییر خواهد کرد، توان بهره‌برداری از منابع موجود به صورت مستمر و پویا افزایش یافته، و هر روز نوآوری جدیدی انجام خواهد شد (آنبرموزی و همکاران، ۲۰۱۸). بعلاوه می‌توان گفت ترکیب تولید و سهم نسبی نهاده‌ها نیز در فرآیند تولید تغییر می‌کند. توسعه امری فراگیر در جامعه است و نمی‌تواند تنها در یک بخش از آن اتفاق بیفتد. توسعه، حد و مرز و سقف مشخصی ندارد بلکه بدلیل وابستگی آن به انسان، پدیده‌ای کیفی است (برخلاف رشد اقتصادی که کاملاً کمی است) که هیچ محدودیتی ندارد (پالمر و همکاران، ۲۰۱۷).

۳. پایداری خوشه‌های کسب‌وکار

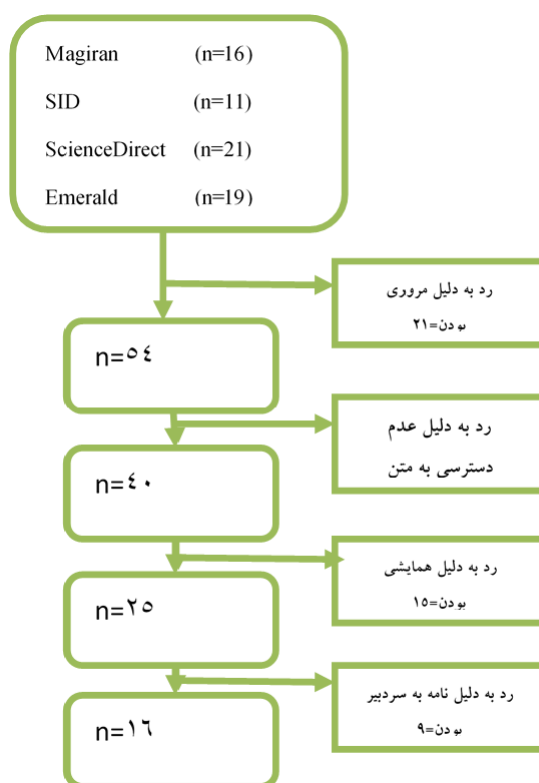
امروزه رشد و توسعه فرصت‌های شغلی از طریق گسترش خوشه‌های کسب‌وکار، نقش محوری و بارزی در سیاست‌های اقتصادی برای کاهش نرخ بیکاری در مناطق شهری ایفا می‌نماید و یکی از راهکارهایی که در بعضی کشورهای دنیا برای توسعه فرصت‌های شغلی چه در مناطق شهری در سال‌های اخیر اتخاذ شده است حمایت از توسعه خوشه‌های کسب‌وکار است (کاراوه و همکاران، ۲۰۱۳). خوشه‌های صنعتی در بخش صنایع و خوشه‌های کسب‌وکار در بخش‌های مختلف اقتصادی، با مزیت‌هایی که دارند علاوه بر افزایش ارزش افزوده برای یک منطقه یا یک روستا، منجر به افزایش فرصت‌های شغلی می‌شود (لای، ۲۰۱۳).

اهمیت خوشه‌های صنعتی در توسعه پایدار کشور موجب گردید که استقرار کارگاه‌های کوچک در شهرک‌های صنعتی و اختصاص محل و زون مشخص در درون شهرک‌ها برای این کار یکی از هدف‌های سازنده شرکت شهرک‌های صنعتی باشد که به منظور تکمیل زنجیره‌ای تولید و ارتقا کیفیت محصولات با استفاده از فن آوری‌های جدید و دانش روز و نیز کارآفرینی باتوجه به زمینه خوب و کارگاه‌های کوچک در جذب و به‌کارگیری جویندگان کار، دنبال شود. (راچو، ۲۰۱۶). باتوجه به بررسی‌های به‌عمل آمده کسب‌وکارها در ایران به دلایل مختلف از جمله سهولت قانون کار امکان دقت عمل بیشتر و امکان استفاده از توانمندی‌های یکدیگر، به‌عهده گرفتن پاره‌ای از وظایف کارخانه‌های بزرگ امکان سهل انعطاف‌پذیری کارگاه و ماشین‌آلات و سایر موارد امروزه مدنظر و مورد حمایت اکثر کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه است. شکل متداول استقرار صنایع و کارگاه‌های کوچک در اغلب کشورهای صنعتی به صورت خوشه‌ای بوده و به‌عنوان خوشه‌های صنعتی مطرح است. (عزیز محمد لو، ۱۳۹۶).

۴. روش پژوهش

پژوهش حاضر از نگاه هدف، کاربردی و از لحاظ نحوه گردآوری اطلاعات، توصیفی و کتابخانه ای است. ابزار گردآوری داده ها بانک های اطلاعاتی معتبر و مقالات مرتبط با پژوهش بودند که با رویکرد مرور سیستماتیک به گردآوری مطالب پرداخته شده است که در این خصوص می توان بیان داشت در این رویکرد جهت تعیین ابعاد و مؤلفه های توسعه اقتصادی شهرهای صنعتی با تأکید بر شاخص های پایداری خوشه های کسب و کار از روش مرور سیستماتیک با جستجو در پایگاههای داده استفاده شده است، که در ابتدا مرور سیستماتیک به وسیله جستجو در پایگاههای داده ELSEVIER، EMERALD، SPRINGER و پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران؛ پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی پایگاه مجلات تخصصی نور، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، پایگاه نشریات کشور^۱ برای یافتن مقالات و پژوهش های مرتبط با کلید واژه های توسعه اقتصادی شهرهای صنعتی و شاخص های پایداری خوشه های کسب و کار در دوره زمانی ۲۰۱۹-۲۰۰۹ (۱۳۹۶-۱۳۸۹) انجام شد و به منظور تجزیه و تحلیل داده ها رویکرد تحلیل مضمون متون استفاده گردید. که نتایج نشان داد در پایگاه علمی ایران داک ۲ مقاله، در SID ۶ مقاله، در سیوبلیکا ۹ مقاله، در Normags ۵ مقاله، در مگایران ۵ مقاله یافت شدند که با بررسی های انجام شده در خصوص مقالات مشخص گردید که ۸ مقاله سیوبلیکا، ۲ مقاله مگایران، ۱ مقاله SID و ۱ مقاله Normags به علت مروری بودن از مقالات شناسایی شده حذف گردیدند که از مجموع ۲۷ مقاله داخلی بدست آمده ۱۲ مقاله کنار گذاشته شدند که ۱۵ مقاله داخلی باقی ماندند. در خصوص پایگاه های علمی خارجی یعنی Science Direct، SpringerLink، Wiley Online Library، Emerald، از طریق جستجوی علمی با Google Scholar ۷ مقاله در Science Direct، ۹ مقاله در SpringerLink، ۳ مقاله در Wiley Online Library و ۶ مقاله در Emerald شناسایی شدند که می توانند در حوزه مورد مطالعه مورد توجه باشند که در این خصوص نیز باید عنوان داشت ۱ مقاله Science Direct و ۳ مقاله SpringerLink و ۵ مقاله Wiley Online Library مروری و توصیفی بودند و کنار گذاشته شدند و از مجموع ۲۵ مقاله خارجی شناسایی شده ۱۶ مقاله باقی ماند که کلید واژه های مورد نظر را پوشش می دهند. جهت تجزیه و تحلیل اطلاعات از نرم افزار مکس کیودا استفاده شد.

^۱-IRANDOC^۲-SID^۳- magiran

شکل ۱. شماتیک بررسی منابع

برای سنجش پایایی در این پژوهش از شاخص درصد توافق (ضریب کاپای کوهن) استفاده شده است. به این ترتیب پس از پایان کدگذاری حدود ۲۰ درصد از کدگذاری‌ها انتخاب و بار دیگر از سوی پژوهشگران کدگذاری شد. میزان تشابه فراوانی کدها با استفاده از این شاخص محاسبه که برای همه مؤلفه‌ها بالاتر از ۷۰ درصد تعیین شد. روند انجام تحقیق به شرح شکل ۲ است:

شکل ۲- روند انجام تحقیق

۵. پیشایندها و پسایندها در توسعه اقتصادی شهرک‌های صنعتی با تأکید بر خوشه سازی

همان‌طور که بیان شد در این مقاله از تحلیل مضمون مقالات مختلف در حوزه توسعه اقتصادی شهرهای صنعتی با تأکید بر شاخص‌های پایداری خوشه‌های کسب‌وکار استفاده شد که ابتدا کلیه مضامین مرتبط با موضوع شناسایی شده که تحت عنوان متن استخراج شده از مقالات است و سپس از هر متن یک کد محوری نیز استخراج گردید و پس از پایان کدگذاری اولیه، کدهای مشترک کنار یکدیگر قرار داده شدند تا دربارۀ نحوه تلفیق و ترکیب کدهای مختلف برای تشکیل مضامین پایه تصمیم‌گیری اتخاذ شود. در جدول ۱ چند نمونه از مضامین پایه استخراج شده در ارائه شده است.

جدول ۱- نمونه‌هایی از مضامین استخراج شده

کد استخراج شده	متن استخراج شده
اشتغال‌زایی	صنعتی شدن به‌عنوان یک تصمیم سرنوشت‌ساز برای توسعه اقتصادی و اجتماعی کشورهای درحال‌رشد، ضرورتی است که هیچ‌کس نمی‌تواند آن را انکار نماید. امروزه پرواضح است که صنعتی شدن به‌عنوان عاملی است که اثرات آن در همه بخش‌ها به‌ویژه در بخش اقتصادی احساس شده و باعث تحرک قسمت زیادی از منابع مالی در جهت توسعه اقتصادی می‌شود (لای، ۲۰۱۳).
توسعه پایدار	توسعه زنجیروار مفاهیم و موضوعات صنعتی شدن در پس توسعه اقتصادی رخ خواهد داد که این‌همه از نتایج رسیدن به توسعه اقتصادی در یک شهر محسوب می‌شود. بدین معنی می‌توان ادعا کرد که توسعه پایدار در بستر توسعه اقتصادی بایسته بوده و بالنده خواهد شد (بکاتینی، ۲۰۰۹).
نیروی انسانی متخصص	ایجاد شهرهای صنعتی، باهدف جذب سرمایه‌گذاری خارجی برای توسعه اقتصادی شهر، ضرورتی است انکارناپذیر که می‌تواند تبادلات مالی و رشد و ارتقای فردی و اجتماعی کارکنان و یک کسب‌وکار را فراهم کند. از سوی دیگر نیاز به افزایش دانسته‌ها، ضرورت توسعه آموزش را فراهم خواهد کرد (جیان پینگ، ۲۰۱۳).

در این مرحله مضامین پایه و کدها به کمک اساتید و خبرگان (۷ نفر از اساتید و ۵ نفر از مدیران صنایع) چندین مورد بررسی قرار گرفت تا در نهایت جمع‌بندی نهایی حاصل شد. در گام بعدی ماهیت و مفهوم هر مضمون پایه به طور دقیق‌تر شناسایی و نام مناسب برای مضمون‌ها انتخاب شدند. پس از شناسایی و نام‌گذاری مضامین پایه، مضامین سطوح بالاتر (مضامین سازمان‌دهنده) شناسایی شدند. بدین منظور، ابتدا مضامین اصلی که وجه اشتراک بسیاری باهم داشته یا حول یک موضوع خاص بودند باهم ترکیب شده و یک مضمون سازمان‌دهنده را تشکیل دادند. مضامین سازمان‌دهنده در واقع مضامین اصلی مشابه را گروه‌بندی می‌کنند. سپس مضامین سازمان‌دهنده نیز بدین شیوه دسته‌بندی و ذیل مضامین فراگیر قرار گرفتند. نتایج این تحلیل شامل شناسایی ۳۶ مضمون پایه، ۸ مضمون سازمان‌دهنده و ۲ مضمون فراگیر بود.

جدول ۲- نتایج تحلیل مضمون متن

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	منابع	فراوانی
پیشایندها	نیروی انسانی	آموزش کارکنان	محمد لو (۱۳۹۶)، بوئر و همکاران (۲۰۱۹)	۲
		جذب نیروی انسانی متخصص	مختاریان (۱۳۹۶)، بوئر و همکاران (۲۰۱۹)	۳
		توجه به رفاه نیروی کار	شریف‌زادگان و نورانی (۱۳۹۵)، آنبرموزی و همکاران (۲۰۱۸)	۲
		اشتغال‌زایی	ظهوریان و رحیم نیا (۱۳۹۴)، راجو (۲۰۱۵)	۲
		حس تعلق مکانی	محمدی و همکاران (۱۳۹۴)، بکاتینی (۲۰۰۹)	۱
		کیفیت قوانین و مقررات	روانستان (۱۳۹۱)، راجو (۲۰۱۵)، الیاسی (۱۳۹۳)	۳
		بهبود محیط کسب‌وکار	بکاتینی (۲۰۰۹)، راجو (۲۰۱۵)	۳
		ورود سرمایه‌های داخلی به بازار	جیان پینگ (۲۰۱۳)، آنبرموزی و همکاران (۲۰۱۸)	۲
		افزایش فعالیت‌های تولیدی	لای (۲۰۱۳)، محمدی و همکاران (۱۳۹۴)	۱
		نگرش سیستمی به مدیریت منابع انسانی	کارلو و همکاران (۲۰۱۳)، بکاتینی (۲۰۰۹)	۱

عوامل مدیریتی	نگرش استراتژیک به مدیریت منابع انسانی	فلزترین و همکاران (۲۰۱۴)	۳
	مدیریت مشارکتی	گولینا و همکاران (۲۰۱۴)، بوئر و همکاران (۲۰۱۹)	۳
ارزش‌های سازمانی	جامعه‌پذیری در بدو ورود به سازمان	راچو (۲۰۱۵)، آنبرموزی و همکاران (۲۰۱۸)	۲
	افزایش منزلت اجتماعی	آنبرموزی و همکاران (۲۰۱۸)	۴
	ارتقا بر اساس تخصص	بوئر و همکاران (۲۰۱۹)	۴
	پرداخت بر اساس مقایسات برون و درون سازمانی	محمدی و همکاران (۱۳۹۴)، بوئر و همکاران (۲۰۱۹)	۳
برنامه‌ریزی استراتژیک	نیاز به داشتن چشم‌اندازی برای آینده	روانستان (۱۳۹۱)	۲
	خط‌مشی‌های سازمان	بکاتینی (۲۰۰۹)، راچو (۲۰۱۵)	۱
توسعه پایدار	کاهش آسیب‌های زیست‌محیطی	جیان پینگ (۲۰۱۳)، محمدی و همکاران (۱۳۹۴)	۲
	سیاست‌های سازگار در بازار	لای (۲۰۱۳)، آنبرموزی و همکاران (۲۰۱۸)	۳
	زیرساخت‌های فیزیکی موردنیاز در فرایند تولید	کارلو و همکاران (۲۰۱۳)، محمدی و همکاران (۱۳۹۴)	۳
	رشد کارآفرینی	فلزترین و همکاران (۲۰۱۴)، روانشاد و صارمی (۱۳۹۴)	۲
هم‌افزایی	کاهش هزینه‌های معاملاتی	گولینا و همکاران (۲۰۱۴)، آنبرموزی و همکاران (۲۰۱۸)	۴
	کاهش ریسک سرمایه‌گذاری	راچو (۲۰۱۵)، بکاتینی (۲۰۰۹)	۳
	تأمین و فراهم نمودن کالاها	آنبرموزی و همکاران (۲۰۱۸)	۳
	کیفیت نظام اداری	بوئر و همکاران (۲۰۱۹)، بکاتینی (۲۰۰۹)	۱
نظارت و پایش	صلاحیت و شایستگی کارگزاران	محمدی و همکاران (۱۳۹۴)، آنبرموزی و همکاران (۲۰۱۸)	۲
	کاهش هزینه‌های اجتماعی	روانستان (۱۳۹۱)، راچو (۲۰۱۵)، قنبری (۱۳۹۳)	۳
	جمع‌گرایی	بکاتینی (۲۰۰۹)، بوئر و همکاران (۲۰۱۹)	۳
	توجه به منافع عمومی	جیان پینگ (۲۰۱۳)	۱
	افزایش عدالت	لای (۲۰۱۳)، راچو (۲۰۱۵)	۱
فرهنگ کار	ابتکار و نوآوری	کارلو و همکاران (۲۰۱۳)، آنبرموزی و همکاران (۲۰۱۸)	۱
	احساس مسئولیت و تعهد در جامعه کارگری و کارفرمایی	فلزترین و همکاران (۲۰۱۴)، محمدی و همکاران (۱۳۹۴)	۳
	رابطه بین صنعت و دانشگاه	گولینا و همکاران (۲۰۱۴)، بوئر و همکاران (۲۰۱۹)	۴
	نهادینه‌کردن فرهنگ کار	راچو (۲۰۱۵)، بکاتینی (۲۰۰۹)	۴
	بهبود شرایط فردی و اجتماعی	آنبرموزی و همکاران (۲۰۱۸)	۲

نتیجه‌گیری

هدف انجام این پژوهش بررسی ابعاد و مولفه‌های توسعه اقتصادی شهرهای صنعتی با تأکید بر شاخص‌های پایداری خوشه‌های کسب‌وکار به شیوه تحلیل مضمون متن بود. پس بررسی ادبیات و استخراج مضامین از متون مختلف، ابعاد شناسایی گردید که شامل دو بعد پیشایندها و پسایندها بودند که نیروی انسانی، عوامل مدیریتی، ارزش‌های سازمانی و برنامه‌ریزی استراتژیک پیشایندها و توسعه پایدار، هم‌افزایی، نظارت و پایش و فرهنگ کار پسایندهای شناسایی شده هستند که در این خصوص می‌توان بیان داشت در تبیین این یافته‌ها می‌توان بیان داشت که امروزه رشد و توسعه فرصت‌های شغلی از طریق گسترش خوشه‌های کسب‌وکار، نقش محوری و بارزی در سیاست‌های اقتصادی برای کاهش

نرخ بیکاری در مناطق شهری و روستایی ایفا می‌نماید و یکی از راهکارهایی که در بعضی کشورهای دنیا برای توسعه فرصت‌های شغلی چه در مناطق شهری و چه در مناطق روستایی در سال‌های اخیر اتخاذ شده است حمایت از توسعه خوشه‌های کسب و کار است. خوشه‌های صنعتی در بخش صنایع و خوشه‌های کسب و کار در بخش‌های مختلف اقتصادی، با مزیت‌هایی که دارند علاوه بر افزایش ارزش افزوده برای یک منطقه یا یک روستا، منجر به افزایش فرصت‌های شغلی می‌شود. بر همین مبنا، در حال حاضر رویکرد الگوی توسعه خوشه‌ای، جایگزین تمرکز بر راهبردهای سنتی توسعه اقتصادی نیازهای فردی بنگاه شده است. چراکه خوشه صنعتی با مزایای حاصل از همجواری و هم مکانی، به وجود آوردن فرصت و تهدیدهای مشترک و نظایر آن، منجر به رشد و توسعه منطقه‌ای، ایجاد اشتغال و در نهایت بالا بردن ارزش‌های منطقه می‌گردد. همچنین باید اشاره نمود که در صورت وجود منابع و مواد اولیه، وجود نیروی کار ماهر، وجود و رشد مناسب خدمات توسعه کسب و کار، رشد متناسب زیرساخت‌ها، وجود تأمین کنندگان کافی و شرایط مناسب اقتصاد محلی، ملی و بین‌المللی در یک فضای جغرافیایی خوشه خود به خود به وجود آمده و توسعه خواهد یافت و در غیر این صورت به سختی می‌توان خوشه ایجاد نمود. در مورد شکل‌گیری خوشه، مدل «ولف و گرتلر» مدنظر است که این مدل مبتنی بر این اصل است که بنگاه‌هایی که به صورت خوشه و در قالب تجمیع جغرافیایی در یک منطقه گرد هم آمده‌اند، دارای فرهنگ منطقه‌ای مشترکند، چارچوب نهادی یکسان دارند و بالاخره اینکه در یک محیط کسب و کار مشترک به فعالیت می‌پردازند که این اشتراکات منجر به گسترش نوآوری، ارتقاء ظرفیت‌های یادگیری و در نهایت رقابت‌پذیری مجموعه بنگاه‌ها می‌شود، که عوامل مؤثر بر شکل‌گیری خوشه را یادگیری، نیروی کار، موقعیت، رهبری و قانون‌گذاری می‌دانند. بنابراین برای توسعه خوشه موفق حتماً به مکانیزم تسهیم اطلاعات نیاز داریم. وجود چنین مکانیزمی برای ایجاد مجموعه‌ای از بنگاه‌های اقتصادی و نهادهای پشتیبان بسیار حیاتی و مهم است. این مجموعه‌ها اغلب برای خلق یک شبکه انعطاف‌پذیر محلی تولید دانش تلاش می‌کنند. شبکه‌ها علاوه بر دانش هسته تولیدی و صنعتی، خدمات نوسازی و پشتیبانی فنی بازاریابی، آموزش و طراحی محصول و... را نیز بر عهده دارند. بنابراین توسعه کسب و کارها و صنایع از طریق مدل توسعه خوشه صنعتی، نوعی سازماندهی بین بنگاه‌ها است که می‌تواند توسط دولت و یا توسط خود بنگاه‌ها به منظورهای مشخص شکل بگیرد. مسئله اصلی در اقتصاد شهرها، رفتار دولت مرکزی در قبال سیاست‌های شهری است. شهرها زمانی به خوبی عمل می‌کنند که شهروندان آنها خوب کار کنند و شهروندان زمانی به خوبی کار می‌کنند که از حقوق خود برخوردار باشند. به همین دلیل کارشناسان باور دارند دولت‌های مرکزی باید سیاست‌هایی را در پیش بگیرند که در نهایت به افزایش رفاه عمومی منجر شود تا از این طریق، اقتصاد نیز به‌عنوان یک شاخص ثانویه به شکلی درون‌زا بهبود پیدا کند.

منابع

کتاب‌ها

روانستان، کاظم. (۱۳۹۱). چالش‌های مدیریتی توسعه خوشه‌های کسب‌وکار. کنفرانس ملی کارآفرینی و مدیریت کسب‌وکار و دانش‌بنیان. مازندران: دانشگاه مازندران.

روان‌شاد، نسیم، صارمی، حمید. (۱۳۹۴). بررسی عوامل مؤثر بر توسعه اقتصادی، دومین همایش علمی پژوهشی یافته‌های نوین علوم مدیریت، کارآفرینی و آموزش ایران، تهران: انجمن توسعه و ترویج علوم و فنون بنیادین.

مقالات

رحمانی، تقی. (۱۳۹۳). «خوشه‌های صنعتی راهکاری مؤثر در ایجاد و توسعه فضای رقابت و افزایش توان صادرات (موردکاوی: نگاهی به خوشه‌های صنعتی نساجی و پوشاک در کشور چین)»، اولین کنفرانس اقتصاد و مدیریت کاربردی با رویکرد ملی.

شریف‌زادگان، محمدحسین و نورائی، همایون. (۱۳۹۵). «واکاوی اثرات خوشه‌های صنعتی بر توسعه منطقه‌ای موردپژوهی: خوشه‌های صنعتی سنگ منطقه کلان‌شهر اصفهان». برنامه‌ریزی راهبردی. ۶(۲۴). صص. ۲۷-۴۴.

ظهوریان، میثم و رحیم‌نیا، فریبرز. (۱۳۹۴). «ارائه الگوی توسعه پایدار خوشه‌های کسب‌وکار در ایران». نشریه توسعه کارآفرینی. ۸(۱). صص. ۴۱-۵۹.

عبداله زاده فرد، علیرضا. (۱۳۹۶). «مکان‌یابی شهرک صنایع دستی گامی در راستای تحقق توسعه گردشگری پایدار (نمونه موردی: شهر شیراز)»، فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، شماره ۲۵، صص. ۱۵۴-۱۴۳.

محمدلو، عزیز. (۱۳۹۶). «سازوکارهای تأثیر خوشه‌های صنعتی بر رشد اقتصاد منطقه‌ای ایران: رویکرد داده‌های تابلویی». نشریه رشد و توسعه اقتصادی. ۷_ (۲۶). صص. ۱۷-۳۴.

محمدی، وحید؛ ولی‌پور، پیمان و محمدی، حامد. (۱۳۹۴). شناسایی عوامل مؤثر بر توان رقابت‌پذیری خوشه‌های صنعتی صنایع نساجی. نشریه علوم و فناوری. ۴(۱۷). صص. ۳۱-۴۱.

مختاریان، مریم. (۱۳۹۴). «تأثیر ساختار خوشه‌های صنعتی بر کارآفرینی در کسب‌وکارهای خوشه». فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی، شماره ۵، صص. ۳۴.

پایان‌نامه‌ها

الیاسی، مهدی. (۱۳۹۳). ارزیابی قابلیت و تعیین اولویت خوشه‌های صنعتی در استان گلستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده علوم انسانی.

قنبری، محمدرضا. (۱۳۹۳). بررسی و تحلیل خوشه‌های صنعتی (مطالعه موردی عملکرد خوشه‌های صنعتی شهرستان یزد). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبایی. دانشکده علوم انسانی.

منابع لاتین

- Alexander, B., Tatiana, K., & Svetlana, U. (2013). Formation of industrial clusters using method of virtual enterprises. *Procedia Economics and Finance*, 5, pp. 68-72.
- Anbumozhi, V., Gunjima, T., Prem Ananth, A., & Visvanathan, C. (2010). An assessment of inter-firm networks in a wood biomass industrial cluster: lessons for integrated policymaking. *Clean Technologies and Environmental Policy*, 12, pp. 365-372.
- Becattini H. (2009). *Cluster-Based Economic Development, What Have We learned*. Institute for strategy and Competitiveness, Harvard Business School, London, UK.
- Billo, E., & Mountz, A. (2016). For institutional ethnography: Geographical approaches to institutions and the everyday. *Progress in Human Geography*, 40(2), pp. 199-220.
- Bauer, M. S., Ismailova, A. S., Okutaeva, S. T., & Bencheva, N. A. (2016). Development of regional meat cluster as a means to raise the competitiveness of livestock industry. *International Electronic Journal of Mathematics Education*, 11(7), pp. 2057-2070.
- Chandra, V., Lin, J. Y., & Wang, Y. (2013). Leading dragon phenomenon: New opportunities for catch-up in low-income countries. *Asian Development Review*, 30(1), pp. 52-84.
- Felzensztein, C., & Gimmon, E. (2008). Industrial Clusters and Social Networking for enhancing inter-firm cooperation: The case of natural resources-based industries in Chile. *Journal of business market management*, 2, pp. 187-202.
- Giuliani, E., Matta, A., & Pietrobelli, C. (2016). Networks, cluster development programs, and performance: the electronics cluster in Córdoba, Argentina. *The impact evaluation of cluster development programs: Methods and practices*, pp. 117-150.
- Karaev, A., Lenny Koh, S. C., & Szamosi, L. T. (2007). The cluster approach and SME competitiveness: a review. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 18(7), pp. 818-835.
- Lai, Y. L., Hsu, M. S., Lin, F. J., Chen, Y. M., & Lin, Y. H. (2014). The effects of industry cluster knowledge management on innovation performance. *Journal of business research*, 67(5), pp. 734-739.
- Palmer, M., Medway, D., & Warnaby, G. (2017). Theorizing temporary spatial clusters and institutional boundary-work in industrial marketing. *Industrial Marketing Management*, 61, pp. 104-113.
- Rocha, H. (2015). Do clusters matter to firm and regional development and growth? Evidence from Latin America. *Management Research: The Journal of the Iberoamerican Academy of Management*, 13(1), pp. 83-123.
- Stiglitz, J. E., Lin, J. Y., & Monga, C. (2013). The rejuvenation of industrial policy. *World Bank policy research working paper*, (6628).

Sonobe, T., Higuchi, Y., & Otsuka, K. (2012). Productivity growth and job creation in the development process of industrial clusters. *World Bank Policy Research Working Paper*, (6280).

Zohurian, M., Shirazi, A., & Dehnavi, M. H. (2013). Strategic Analysis of the Competitive Forces in Industrial Clusters: A Case of Shandiz Furniture Industrial Cluster. *Asian Journal of Research in Business Economics and Management*, 3(12), pp. 344-356.